

Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez

1. A magyar névkutatásnak több olyan területe is van, amelynek kérdéseit nem érinthetjük Mező András munkáinak ismerete nélkül. Ilyen a templomcíméből alakult településnevek ügye is, amelyről igen alapos monográfiát készített (A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp., 1966). Hogy ez a munka érdeklődésemet az átlagosnál jóval mélyebben érintette, a róla írott, kisebb tanulmányra bővült ismertetésem mutatta (Gondolatok a történeti helynévkutatásról. MNy. 35 [1998]: 109–117). S hogy továbbra is foglalkoztat, jelzi e tisztelő írásom.

Mező a templomcímet tartalmazó településnevek tüzetes bemutatását követően áttekintő nyelvi elemzésüket szerkezeti analízis keretében végzi el. Így e nevek belső kapcsolatait, az altípusok egymáshoz való viszonyát és más helységnévtípusokkal való összefüggéseit egyaránt láttatni tudja, kijelölve ezzel a patrocíniumi településnevek helyét a magyar helynevek rendszerében. A szerkezeti leírás igen áttekinthető módon két fő kategória alá sorolva mutatja be a névtípus jellegzetes változatait. Leggyakrabban önállóan áll a patrocíniumi név (*Szentpéter, Szentgyörgy, Mindszent*), de lehet jelzője is (*Felsőszentkirály, Bakvaszentbenedek*). Előfordulhat emellett köznévi (*Szentmihályegyháza, Boldogasszonyfalva*) és tulajdonnévi, helynévi (*Szentmártonkútja, Boldogasszonydörgicse*) utótaggal is.

A (Mező terminusával) alapelemként álló patrocíniumok keletkezési típusait az a)–j) pontok alatt láthatjuk (238–42). Ez azt jelenti, hogy a nevek leíró elemzését nyelvtörténeti szemponttal is összekapcsolja a szerző, s bemutatja, hogy a szerkezeti egyezést mutató nevek sokféle változás következtében válhattak egyneművé. E rendszeres változásvizsgálat – noha Mező munkája teljesen (nyelv)történeti indíttatású mű – így a szerkezeti leírás kereteibe szorul. A szerző következetes fogalomhasználata révén könyvének részleteiből ugyan jól összerendezhetők a nevek nyelvi szerkezetének módosulási irányai, mégis talán hasznos lehet ezeket a történeti nézőpont kiemelésével is áttekinteni. Azt, hogy ez Mező András törekvéseivel is teljesen összhangban áll, nemcsak az e munkájában meghatározóan jelen lévő nyelvtörténeti szemlélet mutatja, de jelzi a szerzőnek egy korábban publikált dolgozata is (A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. MNyTK. 183. sz. [1989]: 143–6).

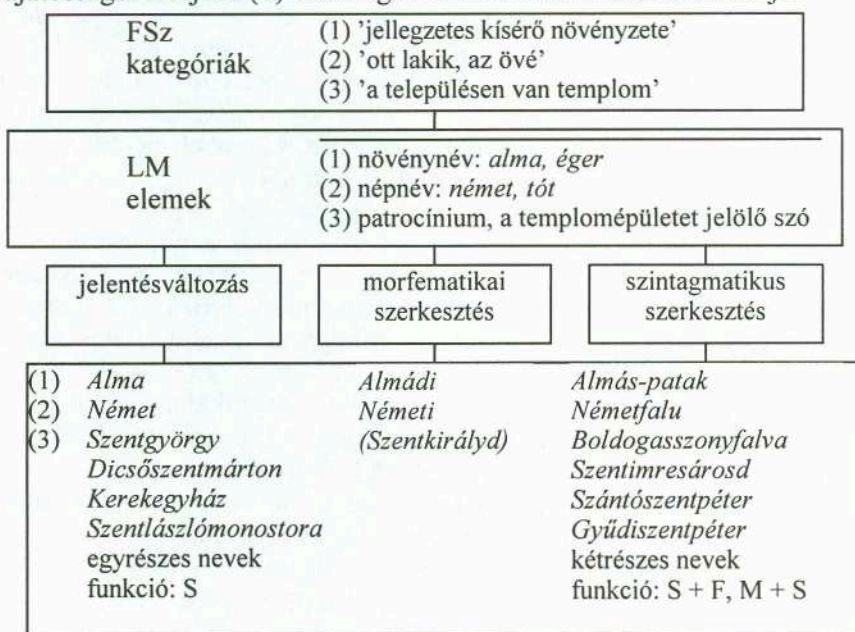
Mint azt korábbi ismertetésemben is jeleztem, Mezőnek a patrocíniumi helységnevek körében finoman kimunkált változásvizsgálat-szemlélete és fogalomkészlete jól illeszkedik azokhoz az újabb kísérletekhez, amelyek a helynevek nyelvi átalakulásának lehetőségeit és megvalósulási formáit kutatják. (Vö. MNy. 35 [1998]: 114. Itt és a következőkben Mező kategóriáihoz további megjegyzések is találhatók.) Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy az általam felállított helynévleírási keret (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) – illetőleg ennek némileg módosított, továbbfejlesztett változata – milyen lehetőségeket kínál a patrocíniumi helységnevek történeti vizsgálatára. A továbbiakban alkalmazott fogalmakat az e munkámban definiált módon használom.

2. Mivel a helynévadás szemantikailag tudatos tevékenység, a névkeletkezési folyamatok és a keletkező helynevek szemantikai kategóriák segítségével jól leírhatók. A helynevekben kifejeződő jelentéstartalmakat a nevek funkcionális-szemantikai modelljei (FSz) ábrázolják. A szemantikai tartalmak a nyelvben konkrét morfológiai elemekkel (lexémákkal, toldalékokkal) fejeződnek ki. Egy nyelv helynévrendszerének lexikális-morfológiai modelljei (LM) ezen elemeket, illetve kapcsolódási típusaikat mutatják be. A FSz és a LM modellek adják (egyéb pragmatikus feltételekkel együtt) a nyelv helynév(adás)i normáját.

Az egy-egy névben kifejezendő FSz tartalomhoz természetesen sokféle lexéma rendelhető hozzá, s a nevek sokszínűségét eredményezi a névalkotásban alkalmazható nyelvi eljárások sokfélesége is. Ezek az eljárások (éppúgy, mint a szóalkotás folyamatáé általában is) három nagy típusba foglalhatók bele. Helynevek keletkezhetnek jelentésváltozással, morfematikai, illetőleg szintagmatikus szerkesztéssel.

Ha például a névadó egy folyóvíznek azt a jellegzetességét kívánja megjelölni, hogy milyen kísérő növényzete van, ezt leginkább fanév felhasználásával teheti meg, s a névalkotási módoknak megfelelően *Alma*, *Almádi*, *Alma-patak*, *Almás-patak* vagy *Eger*, *Egres*, *Egregy*, *Eger-patak*, *Egres-patak* stb. névformák jöhetnek létre. Településnévi példát véve: annak kifejezésére, hogy egy településen egy bizonyos népcsoporthoz tartozó emberek laknak, leginkább népnevet használhatnak a névadók, s így létrejöhetnek *Német*, *Németi*, *Németfalu* típusú településnevek egyaránt. Ha a beszélők a településnévben azt a sajátosságot kívánják kifejezni, hogy az adott településnek van temploma, ezt megjelölhetik a templom címével vagy akár a templomépületre közvetlenül utaló (akár jelzős) szóval: *Szentgyörgy*, *Boldogasszony*, *Kerekegyház*. A folyamatot az alábbi ábrával szemléltethetjük:

A sajátosságot kifejező (S) elsődleges nevek keletkezésének modellje

E folyamatot a patrocíniumi nevek szempontjából értelmezve az ábrából is kitűnik, hogy templomcímeket jelölő szó csak korlátozott nyelvi eszközök felhasználásával vehet részt a névadásban: a helynévadási norma alapvetően metonimikus változással alkalmazza a szót településnévként. Másként fogalmazva: a névadás legaktívabb korszakában a magyar helynévadási norma szinte kizárólagosan csak a metonímiát engedte meg a patrocínium településnévi használatában. Ezt mutatja, hogy Mező adatainak több mint a fele csakis ilyen formában fordul elő a középkorban (238).

A metonímiával keletkezett helynevek szerkezeti szempontból egyrészeseek, mivel a denotátumról csak egy információt mondanak el, a patrocíniumi nevek esetében azt, hogy 'az X nevű templom környékén fekvő', tudniillik falu, település. Hangsúlyozottan csupán elméleti szempontból valójában kettős metonímiával kell számolnunk, hiszen a patrocínium elsődlegesen a templomépület nevévé válhatott, s további lokális érintkezéssel alapuló névátvitellel pedig a település nevévé. Előfordul, hogy a metonimikus folyamat magát a templomépületet a templomcímekkel együtt megjelölő szót érintően zajlott le: *Szentlászlómonostora*, *Boldogasszonykáporna*, *Szentmihályegyháza* (az utótag itt 'templom'-ot jelent), de ez a típus másodlagosan, szerkezeti változással, bővüléssel is létrejöhetett. Az *-egyháza* utótagú nevek adatai ez utóbbi változási folyamatot látszanak igazolni, de az elsődleges keletkezést sem zárhatjuk ki a lehetőségek közül. E csoportban egy-két olyan név is előfordul, amelyben a patrocínium részeként szokatlan jelző szerepel: *Dicső-szentmárton*, *Hegyeszentmárton*. E nevek is egyrészeseek azonban, mivel a jelzőt nem a településnév viseli, hanem a templom névadója.

Az ómagyar korban a településnevek körében igen gyakori névalkotási mód volt a képzés. Templomcíméből azonban ily módon nem keletkezett településnév. Mező sok ezer adata között csupán egyetlen ilyet talált (1343: *Scent Kirald*), s ritkasága alapján joggal állapítja meg róla, hogy „nem tartom valóságos használatú elnevezésnek ... Inkább íráshibára vagy egyéni névhasználatbeli alkalmi analógiás kiegészülésre gondolok.” (130–1). Ez azt jelenti, hogy e névadási forma alkalmazhatósága a patrocíniumi nevek esetében is megvolt a korabeli nyelvben, azonban legfeljebb egy-egy beszélő (névadó) használta ki ezt a lehetőséget, általánossá nem vált, nem lett a névmodell részévé.

Összetettebb probléma a szintagmatikus szerkesztéssel alakult patrocíniumi nevek ügye. Hangsúlyoznom kell, hogy a leírási keret e részében az elsődleges alakulású nevek keletkezését tekintem át, a nyelvi rendszerben már létező patrocíniumi helységnevek változási folyamatait a dolgozat végén vázlatosan mutatom be. A szintagmatikus szerkesztés során a sajátosságot kifejező névrész (S) a denotátum fajtáját jelölő (F) földrajzi köznévvvel kapcsolódhat leginkább össze: *Boldogasszonyfalva*, *Szentkeresztfalva*, *Szentmiklósháza*, *Szentkirályföldre*, *Szentábrahámtelek*. E nevek FSz szerkezetét Mező legfeljebb csak nagyon ritkán tartja kapcsolatba hozhatónak a valóságos birtoklással: 'X védőszent birtokában lévő falu', bennük sokkal inkább egyfajta 'az a falu, föld, szállás stb., amely X nevű templom környékén fekszik' jelentésszerkezet kifejeződését látja (242). Szintagmatikus szerkesztéssel tehát olyan kétrészes településnevek jöhetnek így létre, amelyben valamely 'település' jelentésű alaprészhez a templomra utaló, azaz a te-

lepülés sajátosságát kifejező patrocíniumi bővítményrész kapcsolódik. E nevek jelentésszerkezete S + F formában írható le. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ugyanilyen szerkezetű nevek másodlagosan, a patrocíniumi helységnevek földrajzi köznévvél való kiegészülése révén is létrejöhetnek.

Az elsődleges keletkezésű patrocíniumi településnevek között a metonímiát tehát kitüntetett névkeletkezési folyamatnak tarthatjuk. Mező is meghatározó szerepűnek tekinti a névtípus történetében a templomnév településnévvé való átvonódását, s Bárczi, Benkő és Kristó nyomán névrendszertani helyzetükről megállapítja, hogy „szembeszökő a személynévvél alakult helységneveinkkel való párhuzamoságuk” (44). Anélkül, hogy ezt tagadnánk, a köztük mutatkozó különbségekre is rá kell irányítanunk a figyelmet: személynévből az ómagyar korban igen gyakran alakult képzéssel is helynév, míg ez a névalkotási mód a patrocíniumi nevek köréből szinte teljességgel hiányzik. Keletkezéstörténeti szempontból nyelvtanilag a patrocíniumi neveket a metonímiához való nagyfokú kötöttségük alapján a törzsnévi eredetű településnevek csoportjához mondhatjuk leginkább közel állónak.

3. Az eddigiekben csupán a primér névadás körülményei között vizsgáltam a patrocíniumi helységnevek keletkezését, mintegy azt feltételezve, hogy a helynevekben csak sajátosságot és fajtát kifejező funkció valósulhat meg. Ez azonban csak akkor lehetne helyes feltevés, ha a mindenkori névadás valamiféle helynév nélküli állapotban, vagy legalább is a létező helynevek figyelembevételével, felhasználása nélkül történne meg. Ilyen állapot azonban magától értetődően a természetes nyelvekben nem létezik, hiszen az új nevek mindig egy-egy adott helynév-rendszer elemeiként jönnek létre. Vizsgáljuk meg, milyen változtatásokat tesz szükségessé ez a körülmény a fent bemutatott leírási keretben!

Az ábrán található példákból kitűnik, hogy sajátosságot kifejező névrész nem csupán fajtajelölő földrajzi köznévhöz kapcsolódhat, hanem egy már meglévő helynévhez is járulhat szintagmatikus szerkesztéssel, jelzőként: *Szentimresárosd*, *Boldogasszonyhatvana*. E nevek FSz szerkezete úgy írható le, hogy, 'az az X nevű település, ahol az Y templom van'. A település eredeti, korábbi neve tehát megnevező funkcióban (M) áll csupán, s a hozzá kapcsolódó patrocíniumi jelző sajátosságot fejez ki. Az összetétel alaprészeként szereplő helynév Mező szerint sokféle eredetű lehet (MNyj. 30 [1992]: 34), úgy tűnik azonban, a keletkezésükkor szerkezeti szempontból működött egyféle korlátozás: FSz szerkezetüket tekintve csakis egyrészes nevek vettek részt e névalkotási folyamatban.

Sajátos csoportot alkotnak azok a nevek, amelyekben a patrocíniumi főtaghoz járul (néha módosult formában) bővítményként a településnév: *Szántószentpéter*, *Gyűdiszentpéter*. Ezek FSz tartalma megegyezik az előbbi típusával: 'az az Y nevű település, ahol az X nevű templom van', s tőle csupán a névrészek sorrendjében különbözik. Ez a szerkezeti felépítés (M + S) azonban nagyon ritka a településnevek, de általánosabban a helynevek körében is. Úgy tűnik, e csoportban is működik a már fent említett korlátozás: a településnevek csak egyrészes formában vehettek benne részt (*Beceháza* > *Becszenkmiklós*). Nyelvi szerkezeti szempontból e másodlagos névtípus létrejöttét a 14–15. században (239) az tette lehetővé, hogy a patrocíniumi településnevek jelzővel bővült kétrészes nevekben főtagként szerepelhettek.

4. A településnevek változási folyamatában szintagmatikus szerkesztéssel természetesen átalakulhat bármely meglévő helységnév, így maguk a patrocíniumi eredetű helységnevek is szerepelhetnek összetételekben alaprészként. Bővítmenyként a településnevek körében szokásos szemantikai csoportokba tartozó jelzőket kaphatnak, amelyek többféle funkciót fejezhetnek ki. Uthalhatnak helyre, elhelyezkedésre: *Sajószentpéter*, *Vértesszeresztúr*, *Csikiszentgyörgy*, *Alsószentbenedek*, lakosságra, birtokosra: *Besenyőszentbenedek*, *Hajszentlőrinc*, a település más tulajdonságára: *Diósszentmárton*, *Pusztaszentgyörgy*, *Nagyszentlászló* vagy akár templomának jellegzetességére: *Kerekboldogasszony*. Ezekben a nevekben a patrocíniumi alaptag mindig megnevező funkciójú, a bővítmeny pedig sajátosságot kifejező szerepű, s az azonos nevű helyek – ezek akár távolabbiak vagy a település osztódott részei is lehetnek – elkülönítésére szolgálnak (240–1). FSz szerkezetük 'az a Szentpéter nevű falu, amelyik a Sajó mellett fekszik stb.' formában írható le.

A patrocíniumi helységnevek szerkezetében külső, nem nyelvi okok (pl. a település helyzetében bekövetkező változások) és belső, névrendszertani motívumok (pl. a helynévrendszer elemeinek modellhatása) következtében különféle változások történhetnek. A névterjedelem csökkenhet is, növekedhet is. Azt a csökkenést, amely a LM szerkezetet érinti, és változatlanul hagyja a FSz struktúrát, redukciónak hívjuk. Ez érinthet FSz tekintetben egyrészes (*Szentkozmadamján* > *Szentkozma* vagy *Szentdamján*, *Szentábrahám* > *Ábrahám*) és kétrészes (*Boldogasszonyfalva* > *Boldogfalva*, *Szentimrepaka* > *Imrepaka*) nevet egyaránt. Az ellipszis a FSz szerkezet változását okozza: a kétrészes név egyrészessé alakul (*Szentfábiánsebestyénsszállása* > *Fábiánsebestyén*). A névterjedelem növekedése ugyanígy érintheti csupán a LM struktúrát, ez a bővülés (*Andrásháza* > *Szentandrásháza*), vagy vonatkozhat mindkét szerkezeti szintre, ez pedig a kiegészülés (*Szentmiklós* > *Szentmiklósfalva*). Megtörténhet a morféma kicserélődése is: LM szinten ezt névelemcserének (*Szenttrinitás* > *Szentháromság*), mindkét szerkezeti szinten névrészcserének (*Boldogasszonyháza* > *Boldogasszonyfalva*) nevezzük. A név szerkezetét megváltoztathatja az eredeti etimológiai jelentés eltűnése, a deetimologizáció: *Szentmária* > *Somorja* vagy *Szemerja*, *Szentgrácia* > *Szentgerice* és az ezzel gyakran együtt járó népetimológia is: *Szenttrinitás* > *Szentrontás*, *Szentdienes* > *Szentgyenes* > *Szentgyenes*. Egyes nevekben a fenti változástípusok szinte szételmezhetetlenül egymásra rétegződve mutatkoznak meg: *Szentkozmadomján* > *Kozmadombja*, *Szentadorján-mártír* > *Mártély*.

A tisztelgőknek szabott érthetően szűk keret sajnos nem engedi meg, hogy e helyütt e változási folyamatokat részletesebben is elemezzem. Ezt majd egy másik írásomban fogom megtenni. Tekintse majd az ünnepelt azt egy újabb baráti üdvözlésnek.

HOFFMANN ISTVÁN